

УДК 81'367.5: 81'37: 81'367: 811.161.2

ЕЛЕМЕНТАРНЕ ТА НЕЕЛЕМЕНТАРНЕ (ПОШИРЕНЕ) РЕЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

О. Д. Воробець

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра загального і германського мовознавства; 76018,
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; e-mail: oleksiyvorobets@ukr.net*

У статті порушується проблема диференціації елементарних та неелементарних (поширених) речень сучасної української літературної мови, йдеться про взаємодію та взаємовплив компонентів поширеного речення у процесі формування пропозиційної основи речення. Наголошується, що речення, до складу яких входять поширювачі, мають здатність функціонувати як репрезентанти більшої кількості семантичних ролей (суб'єкт, об'єкт, атрибут, локатив, темпоратив, каузатив та ін.).

Ключові слова: елементарне речення, неелементарне речення, поширене речення.

Обґрунтування актуальності теми презентованого дослідження. Мова (за теорією У. Чейфа) – це система, яка досить складним чином здійснює посередництво між світом значення і світом звуку, оскільки, з одного боку, ми маємо “щось, що ми хочемо сказати”, з іншого боку, ми відтворюємо шуми, які при звичайних умовах передають це щось слухачеві або слухачам [16, с. 27]. Передавання інформації через мову та інші знакові системи – визначальний зміст комунікації як специфічної форми взаємин людей у процесі їх пізнавально-виробничої діяльності, причому мова слугує і засобом адаптації відомостей про дійсність відповідно до моменту мовлення, теми, акту спілкування для адекватного сприйняття повідомлюваного [11, с. 165]. Якщо взяти за вихідний постулат “думка формує смисл” [1, с. 16], то в реченні можна вбачати словесну реалізацію судження [8, с. 10]. Так, семантика реченнєвої одиниці композиційно інтерпретується як через одиничні значеннєві смисли окремих складників, так із врахуванням міжкомпонентних взаємовпливів, що конденсують експліцитні та імпліцитні інтенції. Семантика поширювачів у цьому ключі відіграє одну із визначальних ролей, репрезентуючи ядерну значеннєву концепцію глибинного смислу речення в цілому.

Речення, його структура, якісний та кількісний склад традиційно привертають увагу дослідників синтаксичного статусу тих чи інших компонентів реченнєвих одиниць (див., наприклад: І.Р. Вихованець [3]; К.Г. Городенська [4]; А.П. Загнітко [5]; В.І. Кононенко [6; 8; 14];

Н.М. Костусяк [9]; О.В. Кульбабська [10; 11]; М.Я. Плющ [13]; М.І. Степаненко [15] та ін.), інтерпретуючи семантичну та функціональну єдність композиційних елементів. У зв'язку з цим виправданими є міркування А. П. Загнітка, який у семантичній структурі речення розмежує два компоненти: субстанційний та екзистенційний. На відміну від субстанційного, екзистенційний компонент речення – це здебільшого валентнозумовлювальний предикат, а розглянуті семантичні ролі валентнозумовлених компонентів належать до основного складу речення, що в мовленнєвій сфері зазнає певної модифікації чи інтерпретації, внаслідок чого семантично елементарне речення перетворюється на неелементарне. Носіями окремих пропозицій постають детермінанти, зв'язок яких із реченням базується на детермінант-ному зв'язку [5, с. 200].

Аналіз досліджень з обраної теми. Сучасна україністика характеризується поглибленим вивченням проблем синтаксичної семантики, семантико-синтаксичних відношень, функціонально-семантичних ролей, елементарних і семантично неелементарних речень (поширених), предикатних і непередикатних (субстанційних) синтаксем, дослідженням функціонально-семантичної категорійності компонентів синтаксичних структур, зокрема поширювачів та поширювачів поширювачів.

Теоретичне обґрунтування поширювачів як компонентів функціонально-семантичної моделі неелементарних речень спостерігаємо у працях таких мовознавців, як-от: Н.Д. Арутюнова [1], А.В. Бондарко [2], І.Р. Вихованець [3], К.Г. Городенська [4], А.П. Загнітко [5], Г.А. Золотова [7], В.І. Кононенко [6; 8; 14], Н.М. Костусяк [9], О.В. Кульбабська [10; 11], М.Я. Плющ [13], М.І. Степаненко [15], J. Pustejovsky [17], J. Rebecca [18] А. Wierzbicka [19] та ін.

Формулювання мети статті. Мета роботи полягає в аналізі мовознавчих поглядів на конструктивну роль поширювачів у системі диференціації елементарності/неелементарності речень сучасної української літературної мови.

Виклад основного матеріалу. У системі домінуючих підходів до вивчення мовних явищ перспективною є проблема комплексного аналізу та інтерпретації механізмів семантики і функціонування синтаксичної системи загалом та кожної її одиниці зокрема. Типологізація українського синтаксису, переосмислення ідей за принципом “від семантики до функції”, необхідність аналізу природи мовної одиниці та її ідентифікованого репрезентанта окреслює вивчення глибинного смислу синтаксичних конструкцій.

Слідом за А.П. Загнітком, погоджуємось, що “... синтаксис загалом “обертається” навколо речення, але при цьому ставить перед собою два диференційно розв'язуваних завдання: по-перше, з'ясувати, яким чином речення складається (конструюється) із словесних форм, або в окремих випадках з окремої словесної форми, і, по-друге, встановити, яким чином той чи той комплекс пов'язаних одна з одною словесних форм на-

буває статусу особливої лінгвістичної одиниці – одиниці повідомлення” [5, с. 15-16].

Семантично елементарне просте речення, відображаючи специфіку реляційної структури абстрактної ситуації, охоплює два типи відношень: первинні предикатні (акціональні, процесуальні, статальні, квалітативні, кількісні, локативні) та первинні субстанціальні (суб’єктні, об’єктні, адресатні та ін.) [10, с. 106], напр.: *Ріка не замерзає* (М. Матіос); *І проснувся* (І. Багряний); *Сама забажала* (О. Гончар); *Це – спогад* (І. Багряний).

Традиційно функціональний синтаксис (за теорією І.Р. Вихованця) можна розглядати як єдність чотирьох його аспектів – актуального, що відображає розгортання темо-ремних відношень; аналогового, який являє собою опосередковане відображення як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини; логіко-орієнтованого, що стосується побудови думки як відображення у свідомості відношень предметів, їх властивостей і якостей; структурного, який репрезентує закономірності організації зв’язного мовлення.

Для сучасних лінгвістичних досліджень притаманним є посилення аналітичного розгляду питань синтаксичної семантики, оскільки через семантичний підхід дослідники визначають ядерну специфіку реченнєвих одиниць, порівнюють їх на міжкатегорійному зрізі, інтерпретуючи функціональний потенціал синтаксису української мови. Семантичний підхід досить виразно показує, що основною сферою синтаксичних одиниць є сфера значення, що заради висловлення думки приводиться в дію весь складний механізм мови [3, с. 3]. Так, В.І. Кононенко стверджує, що в цьому вимірі можна здійснювати аналіз семантичної структури багатьох типових предикатних компонентів з урахуванням засобів їхньої репрезентації, враховуючи, що явище предикації може розглядатися розширено, як вияв взаємодії не одного, а кількох семантичних компонентів, що так чи так здійснюють характеристику предикатного центру [14, с. 8]. Лінгвістичний опис (за Р. Гжегорчиковою) повинен реалізуватися з метою розуміння, усвідомлення змісту речень, а не інтерпретації енциклопедичних знань про світ; оскільки розуміння – це психологічний факт, складний для вивчення в масштабі всього суспільства (колективна свідомість), в той час як енциклопедичний опис (опис реальності) не представляється з точки зору семантики, бо виникає ситуація, яка блокує можливість управління семантикою. Тоді як функціональний ярус синтаксичної семантики ґрунтується також на фундаментальних морфологічних категоріях, що реалізуються в граматичних способах форм змінюваних слів та інших засобів, виявляючи специфіку граматичної будови мови [13, с. 20].

Очевидно, що аналіз семантичної організації речення передбачає розгляд функцій окремих синтаксем, мережі системних відношень між ними, синтаксичних властивостей граматичних класів слів [6, с. 210].

Доцільність пропонованого студіювання вмотивна необхідністю аналізу й переосмисленням утрадиційнених наукових парадигм щодо вивчення поширювачів та інтерпретації новітніх класифікаційних систем поширювального характеру, які сформовані на підґрунті або однієї ознаки (формальна, семантична, функціональна, прагматична та ін.), або полівекторних ознак з урахуванням комплексного відтворення (формально-семантичні, функціонально-семантичні та ін.).

Категорія семантико-синтаксичної елементарності / неелементарності (за М.В. Мірченком) речення вказує на мінімальні й ускладнені семантичні вияви простого і складного речення. Вона складається з чотирьох граем: граеми елементарності простого речення, граеми неелементарності простого речення, граеми елементарності складного речення і граеми неелементарності складного речення [12, с. 10].

Неоднозначний функціонально-семантичний набір властивостей темпоральних поширювачів спостерігаємо в неелементарному реченні *Ти ж їх з трьох років примушував трудитися* (О. Коломієць). Складність семантики ситуації (*A* примушував *X*-ів, відколи *X*-и перебувають в моменті t_0) побудована на акумуляції потенційно основної предикації поширювача: *Ти ж їх примушував трудитися* (основна предикація) + *Ім виповнилось три роки* (потенційно основна предикація) = *Відколи їм виповнилось три роки, ти ж їх примушував трудитися*. Семантичний комплекс, виступаючи показником неелементарності (поширеності), функціонує компонентом двоядерної предикативної структури, знаходячись у тісному взаємозв'язку із дієслівним компонентом (основна предикація), і під час трансформації проявляє властивості до переходу в повноцінну із семантико-синтаксичної точки зору реченнєву конструкцію. Як видно, семантична модифікація темпоральної синтаксеми, вираженої поширювачем, репрезентує проміжок в часі між двома подіями, входячи до складу двоядерного предикативного центра речення.

Друга модифікація – темпоратив, виражений поширювачем, відтворює часовий проміжок між діями чи процесами, що періодично повторюються. Наприклад, у реченні *Серед ночі щоразу натягували сітку для гри у волейбол* (в момент t_0 *A* натягували *X*) поширювач *серед ночі* займає ініціальну позицію, що є семантично і функціонально сильною, виражає темпоральне значення, конденсуючи в собі потенційно основну предикацію: *Наставала середина ночі* (потенційно основна предикація) + *Щоразу натягували сітку для гри у волейбол* (основна предикація) = *Коли наставала середина ночі, натягували сітку для гри у волейбол*. Складовий компонент реченнєвої структури *серед ночі* включаємо до предикативного центра, розуміючи його як невід'ємний компонент висловлення в цілому, який вносить у смисл інформацію про конкретний і незамінний темпоральний момент дії. Виразником повторюваної періодичності служить додатковий складник *щоразу*, який позиційно розташований між першим (*серед ночі*) і другим (*натягували*) ядрами предика-

ката, наповнюючи семою 'повторюваність' функціонально-семантичну структуру речення.

З огляду на те, що речення, його структура, яка утворює єдність поверхневого і глибинного змісту, є сферою функціонування синтаксично налаштованих елементів, а отже, багатоаспектною одиницею, де взаємодіють формальні, семантичні та синтаксичні ознаки реченневих сутностей, поширювачі визначаємо з погляду багатоаспектності речення, при цьому особливу увагу приділяємо функціонально-семантичному виміру.

Поширювачі семантичної структури речення трактуються в сучасній теоретичній граматиці в широкому аспекті, із різних позицій, враховуючи їх полікатегорійні властивості й розбіжні функціонально-когнітологічні виміри. Аналіз речень із таким ускладненням потребує подальшого ремаркування й диференціації, оскільки ці синтаксичні побудови багатопланові за структурою, семантикою та функціями, що й зумовило відсутність їх всебічної кваліфікації на теренах сучасної лінгвістичної думки. Перспективним у цьому контексті постає не лише всебічне внутрішньомовне осмислення лінгвістичного статусу поширювачів, а й їхнє дослідження в контекстних паралелях.

Поширювачі у нашій теорії кваліфікуємо як мінімальні синтаксичні одиниці, що характеризуються сукупністю і структурованою єдністю семантичного значення, яке впливає із синтезу одного, двох чи більше компонентів, яким притаманні комбіновані семантико-синтаксичні властивості і які мають потенціал виступати в ролі синтаксеми як субстанціального, так і предикатного плану [6, с. 246-247; 14, с. 278-279].

Проаналізуємо речення моделі поширювача [Праер+S₄+Adj₄+S₄] із каузальною семантикою *Він не любив мого батька за красу і нешанобливу вдачу* (О. Довженко). Семантика ситуації: агенс діє під впливом характерної якості каузатора щодо самого ж каузатора. Компоненти ситуації: 1) агенс, 2) дія агенса – реакція на якісно-означальну особливість каузатора, 3) особа-каузатор. Комплексний поширювач *за красу і вдачу*, в складі якого функціонують два однорідні для контекстної ситуації субстантива, один із яких композиційно та семантично ускладнений ад'єктивом, виражає каузальне значення, зосереджуючи в собі потенційно основну предикацію: *Він не любив мого батька* (основна предикація) + *Батько був красивий і мав нешанобливу вдачу* (потенційно основна предикація) = *Він не любив мого батька, тому що той був красивий і мав нешанобливу вдачу*. Як видно, семантичний комплекс *за красу і вдачу* посідає правобічну позицію щодо основного предиката, знаходиться у подвійному взаємозв'язку із суб'єктом-каузатором і суб'єктом загальної дії, що засвідчує функціонування в реченні двох суб'єктних зон, кожна з яких знаходиться під взаємовпливом як основного, так і потенційно основного ядра двоядерної предикативної структури. Пози-

ційне розташування поширювача в абсолютному кінці реченнєвої конструкції не зменшує інформативно-значеннєвої ваги досліджуваного компонента, а, навпаки, підкреслює логічну значущість семантичного комплексу *за красу і вдачу*.

Як бачимо, поширювачі синтаксично групуються навколо одного із центральних членів пропозиції або периферійних, утворюючи з ними групи, які при актуальному членуванні пропозиції, а також при формуванні його семантичних компонентів виявляють властивості єдиного цілого, причому вони можуть мати різноаспектну формальну організацію: це можуть бути окремі форми слів; словосполучення – прості, складні чи комбіновані; ряди форм – спільні за своєю синтаксичною роллю у реченні. Синтаксичні зв'язки і відношення, що виникають в так званому поширеному реченні, мають свої характеристики, які в багатьох випадках не збігаються з традиційно пропонованими нормами.

Отже, теоретичну концепцію дослідження поширювачів структурної моделі неелементарного (поширеного) речення виправдано розглядати з позиції функціонального синтаксису, в рамках якого зосереджене бачення, що висвітлює ядерний зв'язок функції та семантики, оскільки з цієї позиції маємо можливість побачити властиві ролі компонента в реченні, вияв його різнополярних функцій на тлі семантичного наповнення.

Література

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы: [монографія] / Н.Д. Арутюнова. – 3-е изд., стер. – М.: Издательство УРСС, 2003. – 383 с.
2. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии: [монографія] / А.В. Бондарко. – 2-е изд., стер. – М.: Издательство УРСС, 2001. – 208 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: [монографія] / І.Р. Вихованець. – К.: Наукова думка, 1992. – 224 с.
4. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць: [монографія] / К.Г. Городенська. – К.: Наукова думка, 1991. – 191 с.
5. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису: [монографія] / А.П. Загнітко. – 3-тє вид., виправл. і доповн. – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 294 с.
6. Зіставно-типологічні студії: українська мова на тлі споріднених мов: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В.І. Кононенка. – К.; Івано-Франківськ; Варшава, 2015. – 316 с.
7. Золотова Г.А. О структуре простого предложения в русском языке / Г.А. Золотова. – Вопросы языкознания. – 1967. – № 6. – С. 90-101.
8. Кононенко В.І. Текст і смисл: [монографія] / В.І. Кононенко. – К.; Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 272 с.

9. Костусяк Н.М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія] / Н.М. Костусяк. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
10. Кульбабська О. Семантико-синтаксичні відношення рівня простого речення / О. Кульбабська // Типологія та функції мовних одиниць : наук. журн. на пошану член-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / [редкол.: Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. – Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. – № 2(4). – С. 104-116
11. Кульбабська О.В. Складні субстанціальні синтаксеми як маркери неелементарності простого речення // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка / ред. кол.: О. Семенюк (відп. ред.) та ін. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – Вип. 89. – С. 164-168.
12. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / М.В. Мірченко. – К., 2002. – 30 с.
13. Плющ М.Я. Категорія відмінка в семантико-синтаксичній структурі речення / М.Я. Плющ. – К.: Вид-во Національного педагогічного ун-ту імені М.П. Драгоманова, 2016. – 252 с.
14. Предикат у структурі речення: [монографія] / за ред. акад. НАПН України В.І. Кононенка. – К.; Івано-Франківськ; Варшава: Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 408 с.
15. Степаненко М.І. Просторові поширювачі у структурі простого речення: [монографія] / М.І. Степаненко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.
16. Чейф У.Л. Значение и структура языка / Уоллес Л. Чейф; под ред. Ю.С. Степанова; послеслов. С.Д. Качнельсона. – 2 изд., стер. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 428 с.
17. Pustejovsky J. The Syntax of Event Structure / J. Pustejovsky // The language of time: a reader. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2005. – S. 33-60.
18. Rebecca J. Passonneau A Computational Model of the Semantics of Tense and Aspect // The language of time: a reader / ed. by Inderjeet Mani, James Pustejovsky, Robert Gaizauskas. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2005. – S. 129-158.
19. Wierzbicka A. Semantyka: jednostki elementarne i uniwersalne / A. Wierzbicka. – Lublin: Wyd-wo Uniw-tu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006. – 535 s.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 22.01.2018 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Кононенком В. І.*

**AN ELEMENTARY AND NON-ELEMENTARY
(EXTENDED) SENTENCE**

O. D. Vorobets

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Chair of General and German Language Studies; 76018, Ivano-Frankivsk,
57 Shevchenko str.; e-mail: oleksiyvorobets@ukr.net*

The article deals with the problem of differentiation of elementary and non-elementary (extended) sentences of modern Ukrainian literary language that is with the question of interaction of the components of the extended sentence in the process of propositional basis formation of the sentence. It is emphasized that the sentences, which include the distributors, have the ability to function as representatives of a greater number of semantic roles (subject, object, attribute, locative, temporative, causative, etc.).

Keywords: *elementary sentence, non-elementary sentence, extended sentence.*